

A szóképzés grammatikai jellegéről, szuffixumfajták elkülönítéséről és a képzőproduktivitásról (Kapcsolatban a nyelvoktatással)*

A képzett szavak a szótárakban úgy találhatók, mint kész lexikológiai egységek, kész produktumok, amelyeket a mondatalkotás folyamatában az „anyagraktárból” előveszünk. Kérdés azonban, valóban ilyen „készgyártmányok”-e a képzett szavak, a valóságról alkotott fogalmainknak az egyszerű szavakkal egyenértékű kifejezői, vagy szerepük van gondolatainknak ilyen vagy amolyan formájú megfogalmazásában, a szintaxisban is. Érvényesül-e grammatikai szabályszerűség a képzett szavak megalkotásában, s ez a szabályszerűség milyen fokú a mondattani viszonyító szuffixumok, a ragok (és részben a jelek) használatának szabályszerűségéhez képest? Mennyire produktívak a képzőmorfémák és hogyan célszerű e produktivitást vizsgálni? S végül mindez hogyan függ össze a nyelvoktatással, mennyiben termékenyítette és termékenyíti meg a szóképzésről való tudományos ismeretünk a nyelvoktatást. Ezek azok a kérdések, amelyekkel csak mostanában kezd behatóbban foglalkozni a nyelvtudomány, s ezért nem csoda, ha a nyelvoktatás területén a képzők szerepét olyan különböző módon ítélték meg tankönyvírók és nyelvoktatók.

I. A szóragozást (illetőleg a deklinációt és a konjugációt) nyelvtanaink általában úgy különböztetik meg a szóképzéstől (derivációtól), hogy a ragozást olyannak tekintik, amely a szó jelentését nem változtatja meg, hanem csak a mondattani szerepének a meghatározására való. Ezt a funkcióját úgy kapja meg, hogy a szónak csak az úgynevezett viszonyjelentését, vagy — úgy is szokták mondani — grammatikai jelentését változtatja meg, a lexikológiai jelentését nem. Ezzel szemben a szóképzés a szó lexikológiai jelentésének a megváltoztatására való, a szó mondattani viselkedése szempontjából közömbös.

Ez a megkülönböztetés azonban nem elég szabatos. A nyelvtudomány ma már nem ilyen egyszerűen látja a kétféle morféma elhatárolásának a kérdését. (Egyelőre csak kétféle morfémáról beszélünk, az úgynevezett „jel” terminusra csak később térünk ki.) Az intuitív, nyelvészeti studiomoktól nem befolyásolt felismerés számára nem egészen egyszerű annak az eldöntése, hogy az *asztal* vagy a *szép* szó jelentése változott-e meg jobban, ha ezeket összevetjük az *asztalon* és a *szépség* szavakkal. A határozóragos szó viszonylagos önállóságát igazolja az a mindennapos nyelvi tény is, hogy önmagában is lehet teljes értékű közlés, például könyvcímként, fejezetcímként: *A völgy-*

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1962. november 13-i ülésén. Az azóta hozzáfűzött kiegészítéseket jegyzetben közlöm.

ben. Disznótorban. Egy ismerősömnél. Egyik nyelv képzett szavának a másik nyelv ragos, illetőleg casusos, preposíciós szava felelhet meg ugyanazon szituáció kifejezésére. Ezeknek az összefüggéseknek egész rendszerét lehet összeállítani nyelvtipológiai vizsgálatokkal. Bizonyos képzők a gyakorlati alkalmazás során egészen úgy viselkednek, mintha semmi egyéb szerepük nem volna, mint a szó mondattani szerepének a megváltoztatása. Szolgáljon példa gyanánt a következő két mondat: *X úr szórakozott. X úr szórakozott voltát sokan félremagyarázzák.* Az utóbbi mondat ilyen megoldású is lehet: *X úr szórakozottságát sokan félremagyarázzák.* Azaz: ha egyetlen mondatban akarom kifejezni, hogy valakinek (valaminek) a tulajdonságához kapcsolódik valami állítás (állítvány formájában), akkor a tulajdonságot kifejező melléknevet főnévvé alakítom át vagy a segédszó szerepű *volta*, vagy a *-ság, -ség* képző felhasználásával. Nyilvánvaló, hogy a tulajdonság, amelyről egyszer melléknévi, máskor főnévi formában beszélek, ugyanaz a tulajdonság marad. Tehát mondhatjuk úgy is: a szó jelentése nem változott meg, csak grammatikai formája, illetőleg az ennek megfelelő jelentésformája. (Vö. TELEGGDI ZSIGMOND: Bemerkungen zu einigen Theorien bezüglich der Wortarten. Acta Lingu. VIII. [1958.] 22—3.) Bizonyos képzőknek tehát szerepük van a mondanivaló szintaktikai megformálásában.

Nem egy, képzőnek tekintett morféma abban is megegyezik a raggal, hogy a vele ellátott szó azt a bővítményt veheti magához, amelyet képző nélküli változata is: *vágó : fát vágó és fát vág ; járás : iskolába járás és iskolába jár ; tetős : piros tetős és piros tető ; tetejű : piros tetejű és piros tető ; méternyi : két méternyi és két méter ; falubeli : szomszéd falubeli és szomszéd falu.* E képzőknek említett sajátága a ragokra általában jellemző: *házban : emeletes házban és emeletes ház ; órának a : fali órának a és fali óra.* Az itt felsorolt szószerkezeteknek a közvetlen összetevőkre bontása, akár képzős, akár ragos szóról van szó, így történik: *piros tető + s ; emeletes ház + ban.* A rag is, a képző is ezekben az esetekben nem egy puszta főnévhez járult, noha közvetlenül ahhoz csatlakozik, hanem egy főnévi csoporthoz, hiszen a *piros tető*-höz is meg az *emeletes ház*-hoz is más toldalék is kapcsolódhatna: *piros tetejű, piros tetőn ; emeletes házú, emeletes házat.* Ugyanakkor a rag és a képző különbségére is rámutathatunk: a *-ban* rag a szintaktikai viszonyításban kijelölte az *emeletesház* helyét fölfelé, a domináns mondatrész felé; ez a hely az ige határozójának vagy a főnév határozó jelzőjének a pozíciója. Lefelé azonban nem változtatott a szó (szófaj) szintaktikai kapcsolódási lehetőségén, azaz, hogy a *ház*-nak milyen alárendelt bővítménye lehet, azt a *-ban* rag nem szabja meg, azt a *ház* főnévi jellege írja elő. Nem egészen így az *-s* képzőnél. Az utóbbi sajátágban az *-s* képző megegyezett a *-ban* raggal, a *tető* bővítményét is a *tető* szófaja szabta meg, nem az *-s* képző. Ámde az *-s* képző nem jelölte meg a domináns tag felé a szintaktikai szerepet, noha úgy látszik, mintha a *tető*-t jelzői szerepűvé determinálta volna. A *piros tetős* azonban lehet a mondatban alany, állítvány, tárgy, határozó és jelző, minden mondatrész, ami egy melléknév lehet. Ebből viszont látszik, hogy az *-s* képző a melléknévi szófajúságot határozta meg, a jelzői pozíciót viszont a \emptyset morféma és a szórend. E különbség ellenére az *-s* képző a fenti példában ragszerű saját-ságot mutat, ellentétben az *ágyaz* ige *-z* képzőjével, amely nem engedí, hogy az *ágy* alapszó a szófajára jellemző bővítményt, jelzőt kapjon.

A rag (jel) és a képző közti különbségtevés nehézségeire utal a magyar grammatikai irodalomnak az a számos vitája, amely a *házé, gyorsan, hanyagul*

háromszor, okosabb, tanulni, tanulva szavak utolsó morfémájának az értékelése körül zajlott és zajlik.

A rag (és jel), valamint a képző között kétségtelenül megvan az a különbség, hogy míg az előbbieket annak a szótőnek szófaján, amelyhez hozzájárulnak, nem változtatnak, azt adottnak veszik és hozzá alkalmazkodnak. A képzők viszont szófajmeghatározó, illetőleg szófajváltató szerepűek: a szóalak utolsó képzőmorfémája determinálja a szófajt és az ennek megfelelő ragokat, jeleket. A ragok (és a jelek) végleg lezárják a szófajt: ha egyszer megjelentek, újabb szófajváltatás már nem lehetséges. Ez viszont nem mondható el a képzőkről: a képző után még jöhet egy másik, amelyik megváltoztatja a szó szófaját: *felület + es + ség*; *tanít + ás + i*. Az egyes képzők egymáshoz csatlakoztatása, halmozása az egyes szóalakokban természetesen nem végtelen, sőt nagyon is korlátozott, de a képzőkategóriára mindenesetre jellemző. Ez összefügg a magyar nyelv agglutinatív természetével.

Mint említettük, a rag általában a szintaktikai viszonyt jelöli a hierarchiában följebb álló, a domináns tag felé. Hogy viszont milyen bővítménye van a vele ellátott szótőnek, ezt a szótő szófaja szabja meg. Mivel pedig a szótő szófaját utolsó képzője dönti el, a képző határozza meg végső soron — néhány olyan képző kivételével, amilyeneket előbb felsoroltunk —, hogy milyen bővítményt kaphat egy szó. A képzőnek tehát szerepe van a mondat-tagok hierarchikus összekapcsolódásának a meghatározásában, mégpedig a hierarchiában lefelé.

A képző és a rag között egy másik különbség, hogy a képző többnyire olyan viszonyt fejez ki, amely egy szintagmatag értékével bír: az alapszó és a képző együttese levezethető egy szintagmából: *ágyaz : ágyat csinál ; kapál : kapával dolgozik ; nyulacska ; kis nyúl ; ütöget ; többször (kicsit) üt ; stb.* (Ez a sajátság csak a fent említett, bizonyos tekintetben a rag tulajdonságával rendelkező képzőkre nem feltétlenül jellemző.) A ragok által kifejezett viszony sokkal elemibb, primitívebb, általában nem oldható fel két szó kapcsolatával.

A jel szerepe megegyezik a ragéval abban, hogy a szófajt elsődlegesen nem írja elő, a meghatározott szófajú tőhöz járul, mint a szófajra jellemző toldalék a raggal együtt. Ezért célszerű is ez utóbbival egy közös összefoglaló kategóriába vonni. Ezt indokolja az a tény is, hogy a jel és a rag nem egyszer egyetlen morfémába olvad (portmanteau-morféma), különösen a flektáló nyelvekben (például az orosz többes számú végződés egy többes számú és egy esetrag-morfémát egyesítenek egyetlen alakba). A ragtól különbözik abban, hogy a mondatrész-funkció jelölésében nincs közvetlen szerepe, legfeljebb a hierarchiában lefelé utal a dominált tagra (birtokos személyjel), ezenkívül pedig szerepe van a mondatrészek egyeztetésében. A jelkategóriába különböző funkciójú morfémák tartoznak, többükre jellemző, hogy a mondat modális viszonyainak, a szituációban és beszédhelyzetben aktualizálódó tényezőknek a kifejező eszközeiként működnek: időt, módot, személyt jelölnek. A jelek szintagmává oldása többnyire könnyebben megvalósítható, mint a ragoké: az idő kifejezése: *majd megy*; a személy kifejezése: *mein Haus*; a mód kifejezése: *kell menned*; a szám kifejezése: *sok fa*.

A képzők, jelek és ragok sorrendje is meghatározott: első helyen a képzők csatlakoznak a tőhöz, ezeket követik a jelek, majd a ragok zárják le a szóalakot.

Ezek szerint a képző, a jel és a rag elkülönítését a következő kritériumok szabják meg:

1. A képző szófajmeghatározó szerepű; a mondattagok kapcsolódásában a szófajmeghatározás funkcióján keresztül a képzővel ellátott szónak a bővítmenyét is meghatározza. A képzett szó levezethető egy szintagmából. A képző közvetlenül kapcsolódik a gyökérhez, vagy akár egy vagy több más képzővel bővített tőhöz.

2. A jel és a rag a képzőtelen vagy képzős tő szófaját nem változtatja meg, a képző nélküli vagy képzős szótóhoz csatlakozik, először a jel vagy jelek, aztán a rag. Jel vagy jelek után csak rag következhet, rag után nem jöhet morféma. A jelnek szerepe van az egyeztetésben, és több jelnek modális funkciója is van. A rag a szóalak mondatbeli funkcióját határozza meg a hierarchiában fölfelé, a domináns tag felé. A jelek és ragok általában minden olyan szófajú szótóhoz hozzájárulhatnak, amelyhez kötve vannak (főnévi jelek és ragok főnévi tőhöz stb.).

Ez a jellemzés csak általában érvényes. Egyes képző-, jel- és ragmorfémák speciális sajátosságokkal rendelkeznek, s némelyikükre az adott jellemzés csak megszorítással vonatkoztatható. A képzők között sajátos helyet foglalnak el az erősebben szintagmatikus szerepű képzők. Ezek közül egyesek nem határozzák meg a szóalak bővítmenyét; azt az a tő szabja meg, amelyhez csatlakoznak. Többnyire ugyanezek a képzők sokkal primérbek annál, hogy szintagmából levezethetők volnának. Szintagmából nem vezethetők le — jelentés szempontjából — az elhomályosult képzések sem (például a *csavarog* ige a *csavar* + határozó szerkezetéből).

A határozóragok közül egyesek a múlt századi magyar nyelvben nem zárták le a szóalakat mindig, mert utánuk jöhetett az *-i* képző: *városbani*, *háztóli*. Hogy itt azonban valami különös esettel állunk szemben, azt a szabály eléggé nagy korlátozottsága mutatja: csupán az *-i* képző fordult elő ilyen helyzetben, és az sem minden határozóraghoz járult.

Az igei állítmány személyragjáról nem mondható el egyértelműen, hogy a dominált szón jelzi a dominánshoz való viszonyt, hiszen általában az ige szoktuk dominánsnak tartani. A főnévi alany és az igei állítmány viszonya azonban háromféleképpen is értelmezhető, ahogy ezt egyszerű kifejtettem (vö. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban), s kétségtelen, hogy az egyeztetésben az igei állítmány igazodik a főnévi alanyhoz.¹

¹ Az alanyi funkciójú főnév és az állítmányi funkciójú ige kapcsolatában az alá- és fölérendeltségi viszony háromféle értelmezését mutattam be „Az értelmező és az értelmezői mondat” című munkámban (Nyelvt. Ért. 16. sz.). A valóságábrázolás szempontja című fejezetben ezt írom: „A közvetlen viszonyt létesítő szószervezetek tagjai között ... kétféle viszonyulás lehetséges: vannak olyan kapcsolatok, amelyekben a tagok közül az egyik fogalmi tartalma mintegy feltételezi a másik létezését, s ez a másik mintegy magában hordozza az előbbit, mintegy létfeltétele a másiknak. ... Hogy a szerkezet tagjai közül melyik a feltételező és melyik a feltételezett, az az általuk kifejezett fogalom jellegétől függ, ez pedig általában megfelel a szófajjellegnek. ... A dologfogalom + járulékfogalom viszonyban a dologfogalom a feltételezett és a járulékfogalom a feltételező (a determináns, ahogy szokták mondani): a *kutya harap*, *harapó kutya* szerkezetekben a *kutya* a feltételezett és a *harap* (~ *harapó*) a feltételező, mert a dolog (szubsztancia) a hordozója a cselekvésnek (vagy tulajdonságnak) és nem fordítva. ... A feltételezett tag úgy fogható fel, mint a valóságábrázolás szempontjából fő tag, a másiknak fölérendelt tag. ...” (6). A mondatfunkció szempontja című fejezetben ez áll: „Az alany — állítmányi szerkezet egyensúlyi helyzetet hoz létre, a mondat két pólusát alkotja, z á r t s z e r k e z e t, amelynek önállóan is beszédfunkciója van. ... Az alany és az állítmány a mondatfunkció szempontjából, a mondat szerkezetében elfoglalt helyzete szempontjából e g y e n r a n g ú” (8). A megszerkesztés formájának szempontja című fejezetben ez olvasható: „Pusztán formai szempontból az az alárendelt tag, amelyik

Az elsorolt kritériumok alapján képzőnek tekintem a *-szor*, és a *-b*, *-bb* suffixumot (*háromszor*, *szebb*), mert tovább képezhetők: *háromszoros*, *szébbt*, *szébbül*; jelnek az *-é*, az *-m*, *-d*, *-ja* stb. főnévhez járuló szuffixumokat s a *-ni* infinitívusvégződést (*fiúé*, *házam*, *házad*, *háza*, *ülni*), s ragnak az *-n*,

igazodik a másikhoz az egyeztetésben . . . Mivel az állítmányon jelöljük az alany személyét, az állítmány ezen viszonyjelölő funkciójánál fogva úgy látszik, mintha egymagában is mindig mondatértékű volna. (Sokszor valóban az!) Ezért sokan az állítmányt tartják a mondat fő szerkezeti tagjának és az alanyt az állítmány alárendeltjének. Ennek azonban ellene mond mind a tartalmi, mind a mondatfunkciós, mind a formai elemzés, ahogy láttuk és látni fogjuk" (13). A nyomatékmegosztás beszédfunkciós (lélektani) szempontja című fejezetben végül ezt találjuk: „A lélektani állítmány” elnevezés . . . elárulja azt, hogy akik először alkalmazták, olyan funkciót tulajdonítottak a hangsúllyal kiemelt résznek, amely egyébként az állítmánynak jár ki. Ez a funkció pedig ez: a mondatnak a beszédfunkció (+ közlés, kérdezés) szempontjából legfontosabb része. Ha nem emelünk ki egy részt sem különösen, akkor általában az állítmány ez a fontos rész. Beszédfunkció szempontjából tehát az állítmány van fölérendelve az alanyak” (16).

Hasonló felfogásban tárgyalják C. K. ШАУМЯН és П. А. СОБОЛЕВА az alany és az állítmány közti dominációs viszonyt Аппликативная порождающая модель и исчисление трансформаций в русском языке című munkájukban (Moszkva, 1963). Fordításban közlöm az idevágó részt: „A domináció fogalmát (sokszor más elnevezéssel) gyakran használják korunk nyelvészeti munkáiban. De a tagolatlan, globális domináció-fogalom alapvető nehézségekre ütközik, ha az alanyak és az állítmánynak a mondatban való kölcsönös viszonyát fejtegetik. A kérdés ez: melyik az, amelyik dominál a másikon, az alany-e az állítmányon, vagy fordítva, az állítmány az alanyon? A nyelvészeti irodalomban erre a kérdésre három feleletet adnak: 1) az állítmány dominál az alanyon; 2) az alany dominál az állítmányon; 3) az alany és az állítmány kölcsönösen dominálják egymást (vagy, ahogy L. Hjelmlev mondja, az interdependencia viszonyában vannak). Ha az első feleletet fogadjuk el, akkor érthetetlen, hogy miért van az állítmány formai egyeztetés szempontjából alárendelve az alanyaknak. Ha a második felelettel értünk egyet, akkor nem világos, miért lehetséges mondat egyedül az állítmánnyal, azaz egy alárendelt taggal a fölérendelt tag nélkül. Végül, ha a harmadik felelet álláspontjára helyezkedünk, megfosztjuk magunkat attól, hogy formális kritériumot találjunk az alany és az állítmány megkülönböztetésére, mivel formális szempontból azonosakká válnak. Ebből az alapvető nehézségből mi úgy találunk kiutat, hogy széttagoljuk a tagolatlan, globális domináció fogalmát applikatív és konstitutív domináció-fogalomra.

Az applikatív domináció fogalma megfelel a mondat szintézise reális folyamatának, mivel a mondat szintézisében szerepet játszó többi szóosztályok formális sajátosságainak az előírása szempontjából a főnév a mondatnak a csúcsa.

A konstitutív domináció fogalma a szókomplexumok közötti reális ekvivalencia-viszonyok létrehozásával kapcsolatos.

Az applikatív és konstitutív domináció megkülönböztetése lehetővé teszi, hogy a főnév és az ige funkciójának az alapvető különbségét megvilágítsuk szemantikai szinten. A főnév funkciója: tárgyak megnevezése (nomináció), és ez a funkció csak a főnévnek sajátossága: a többi szófajok csak a főnévvel való kapcsolatukon keresztül lépnek összeköttetésbe a reális tárgyakkal. Az ige funkciója: valamit közölni (kommunikáció), és ez a funkció csak az ige jellemző: a többi szófajok csak az ige közvetítésével részesülnek a kommunikációs funkcióban. A főnév, amely formális szinten az applikatív domináció csúcsa, szemantikai szinten a nominatív domináció csúcsának felel meg. Az ige, amely formális szinten a konstitutív domináció csúcsa, szemantikai szinten a kommunikatív domináció csúcsának felel meg" (16–8).

Sajnos, Saumján és Szoboljeva könyvében az alany és a főnév, egyrészt s az állítmány és az ige másrészt nincs elég élesen elhatárolva. Szimbólumaik is közősek: az állítmány és ige szimbóluma egyaránt R^1 , az alany és a főnév szimbóluma ugyancsak azonos: R^2 . Ez a generatív szabályok összeállításában zavart okoz, annak ellenére, hogy az igei tő és a főnévi tő szimbóluma meg van különböztetve: V és N. Ezért miután először összeállítottam az egyébként nagyon szemléletes R szimbólumokkal egy Chomsky-féle átírásokkal operáló generatív szabálysort, kénytelen voltam utóbb e szimbólumokról lemondani, s azokat másokkal helyettesíteni. Megjegyzem még, hogy Saumjánék rendszere nagyon sokban egyezik L. Tesnière szintakszis-rendszerével.

-ul, s a -va, -ván toldalékot (*gyorsan, hanyagul, tanulva, tanulván*). (Vö. KÁROLY S., A Bécsi Kódex Nyelvtana 15–21.)

A magyar „igenév” elnevezés különböző mondattani szerepű alakulatokat foglal egybe (vö. KÁROLY S., Igenévrendsz. 10–7). Ezek közül nem rekeszthető ki az -ás, -és képzős főnév sem, fent említett sajátságainál fogva. A melléknévi igenév (participium) képző volta nem kétséges. A főnévi és a határozói igenevet azonban helyesebb az ige kategóriájába vonni. A főnév igenév alaktana teljesen elüt a főnévétől, s a szintaktikai környezete is más. (Vö. még ANTAL LÁSZLÓ: MNy. LVII, 275–6.) A határozói igenév mai nyelvünkben se nem képezhető, se nem ragozható tovább, jeleket sem kaphat, szintaktikai bővítményét igei töve határozza meg, az igenév suffixuma pedig olyan szerepet tölt be az igenév domináns tagjához képest, mint egy határozórag.

2. Az alábbiakban megkíséreljük csoportosítani a képzőket különböző szintaktikai szerepük, a szintaxishoz való különféle kapcsolatuk alapján.

a) A képző megváltoztatja az alapszó szófaját, de a képzett szó szintaktikai bővítményét a képző előtti tő határozza meg. Ide tartoznak a melléknévi igenév képzői (-ó, -ő; -t, -tt; -andó, -endő), az ige bővítmenyeihez képest különböző fokú korlátozásokkal (korlátozott a bővítmenyek száma; a cselekvő értelmű -t, -tt képzős igenévnél a bővítmeny általában ritka, különösen az aktív cselekvést jelentőnél (*almát evett őszünk*); a mediális igék igenévénel már előfordulnak gyakrabban bizonyos határozói bővítmenyek: *gyümölcscsel telt (kosár)*; *a melegtől kiszáradt (növény)*; itt párhuzam található a határozói igenév használatával: *gyümölcscsel van megteleve*; *a melegtől ki van száradva*. (Az igenév bővítmenyeire régi nyelvünkben sok példa található (vö. Igenévrendsz.). A képzőknek ebbe a csoportjába tartozik az -ú, -ű melléknévképző. (Az -ú, -ű képzős szót a melléknévi igenévhez hasonlóan melléknévi főnévnek kellene hívni.) Bővítmenye a főnévi alapszóhoz kapcsolódik, de erős korlátozással: főnévi birtokos jelző és határozó jelző nem lehet; csak melléknévi, főnévi vagy számnévi jelző: *kék szemű, torony magasságú, kilenc ujjú*. Ide tartozik még a -beli (*szomszéd falubeli*) és a -nyi (*két méternyi*) képző. Valószínű, hogy ezekkel a képzőkkel ellátott szavak melléknévre jellemző bővítmenyt nem kaphatnak. A további kutatás módosíthatja ezt a feltevést.

b) Itt olyan szófajváltoztató képzőket tarthatunk nyilván, amelyek kettős módon viselkednek: a bővítmenyt vagy az egész képzett szó, vagy az alapszó határozza meg: *szép járás* és *iskolába jár + ás*; *nagyon piszkos* és *piros tető + s*.

A szófajváltoztató képzők nyelvtani szabályszerűségének a bizonyítására transzformációs lehetőségeket használ fel З. М. Волоцкая, Установление отношения производности между словами (В. Я. 1960/100) című cikkében. Arra is rámutat, hogy a cselekvésnév megtarthatja főnévi vonzását: *управлять процессом* → *управление процессом*. Ez a mindenki által ismert szintagmaforma arra hívja fel a figyelmünket, hogy az orosz nyelvben is van olyan képző — az igeneveken kívül —, amelynek bővítmenymeghagyó szerepe megfelel a magyar -ás, -és képzőnek: *фара маззик* — *фара маззас*.

c) A képzőknek a következő csoportja olyan szófajváltoztató képzőkből áll, amelynek a mondatban való alkalmazásai úgy állíthatók párhuzamba képző nélküli mondatokkal, azaz úgy vezethetők le belőlük, hogy nem kell egy fogalomszó ellipszisést végrehajtani. Ide tartozik a deadjektívális -ság, -ség képző: *A vonat gyors*: *A vonat gyorsasága* ...; *A fiú szelíd*: *a fiú szelíd-*

sege . . . Ide tartozik a denominális -i melléknévképző: *Az orvosnak van táskája* vagy *A táska az orvosé : az orvosi táska . . .* Ilyen még a deverbális -at, -et, -mány, -mény, -vány, -vény stb. képző: *Irtak valamit : az, amit irtak : irat; Gyűjtöttek valamit : az, amit gyűjtöttek : gyűjtemény.* Ilyen a deverbális -ó, -ő képző mint foglalkozásnév: *Valaki tanul : az, aki tanul : tanuló.* Az a) és b) kategóriákban említett képzők ehhez a kategóriához is tartoznak. Ebben a csoportban tehát a képzett szó levezetéséhez elegendő egy névmás vagy a létige ellipszise, vagy esetleg még ezekre sincs szükség.

d) Nem szófajváltoztató képzővel ellátott szavak is levezethetők hasonlóképpen. Így járhatunk el az úgynevezett „igenem” képzőivel. Műveltető-causatív képző: *Pista hízik a szalonjától : A szalonja hízlalja Pistát ; Szenvedő képző: Pista írja a levelet : A levél íratik Pista által ; Visszaható képző: János mossá magát : János mosakodik ; A kölcsönösség képzője: A fiú és a lány kergetik egymást ; A fiú és a lány kergetőznek.* Intranszitiv-mediális képző: *A víz feloldja a sót : A só feloldódik a víz által.* Ide tartozik a deadjektívális transzitiv-causatív igeképzők egy része: *Pista ideges a melegtől : A meleg idegesíti Pistát ; A levél megsárgul a naptól : A nap megsárgítja a levelet. Pista lesóványodik a diétától.: A diéta lesóványítja Pistát.*

e) A szófajváltoztató képzők általában, az említetteken kívül annyiban mind szintaktikai szerepűek, hogy alapszavuk szintaktikailag alárendelt tagját megváltoztatják az új szófajnak megfelelően: az *ágyaz* szó mint ige tárgyat, határozót kaphat, az *ágy* mint főnév jelzőt. E képzők egyébként fogalomszóból is levezethetők, úgy, hogy a képzett szót egy szintagmából származtathatjuk: *ágyai csinál : ágyaz ; ruhával ellát : ruház ; engedélyt ad : engedélyez ; bátorra tesz : bátorít ; diákként él : diákoskodik ; gazdaggá válik : gazdagodik ; A csinál, ellát, ad, él, tesz, válik stb. fogalomszavak listája összeállítható mint olyan morfémáknak a jegyzéke, amelyeknek a képzők alkotásában szerepük van. Ilyen szempontból grammatikai jellegű szótári elemeknek is tekinthetők. Ilyen szó a régi magyar nyelvben a *mentől*, amely a *mentől szebb*-féle kapcsolatokban a felsőfokú melléknév előfutárja.*

Az e pontban tárgyalt levezetések az a) és b) csoport képzőivel is kapcsolatosak, pl. *A kiflit behintik sóval : sóval behintett kifli : sós kifli.* (vö. francia fordítását: *croissant saupoudré de sel*). E példa azt is szemlélteti, hogy a képzett szónak szintagmával való szembeállítását milyen jelentőségű az idegen nyelv tanulásában vagy a fordításban.

f) Nem szófajváltoztató képzők is levezethetők fogalomszóból: *többször (kicsit) üt : ütöget ; sokáig áll : álldogál ; képes arra, hogy dolgozzék : képes dolgozni ~ tud dolgozni: dolgozhat; tejet árul: tejes; a számjegy nyolc : a nyolc számjegy : a nyolcas ; Kovácsnak családja van : A Kovács családja : Kovácsék ; Kisnek felesége van : Kis felesége : Kisné ; A ház kicsi : a kis ház : házacská ; kicsit sárga : sárgás ; nagy erdő : erdőség ; stb.*

g) Végül azokat a képzőket említjük meg, amelyek egyik előző csoportba sem tartoznak. Ezeknél leíró szempontból nem világos a szemantikai összefüggés az alapszó és a képző között, ezeket nem lehet levezetni egy fogalomszóból vagy másképpen. Ilyen például a *csavarog* gyakorító ige, amelyet ma már nem lehet egy *csavar* igével szemantikailag kapcsolatba hozni, nem lehet belőle levezetni. Vele szemben a *csavargat* képzésmódja világos: egy *többször csavar* szintagmából levezethető. Míg az előbbi csoportban a képzett szavak mindig levezethetők voltak, azaz világosan tagolt struktúrát mutattak, s ezáltal újabb szóalkotások mintájául szolgálhattak, itt ilyen mintáról, szabá-

lyosságról nem beszélhetünk. Ebben a csoportban valóban olyan képzett szavak vannak, amelyeknek grammatikai jelentőségük korlátozottabb, szintaktikai szerepük nincs. Ezeket a szótár mint „készgyártmányokat” tárolja, s csak az etimológia számára szolgáltatnak tanulmányozandó anyagot. Azt természetesen nem helyeselhetjük, hogy a nyelvtanok ezeket együtt tárgyalják a világos struktúrájú képzett szavakkal. A világos struktúra ezeknél csak morfológiai értelemben van meg: azaz mind a tő, mind a képző más kapcsolatokban is előfordul. A szóalkotás szabálya szempontjából azonban ez nem elegendő, s ezért feltétlenül másképpen kell kezelni őket, mint a szemantikailag is világos szerkezetű képzett szavakat. A nem világos szemantikai struktúrájú képzett szavakhoz tartozik például: *lakodalom, ügyes, vagy a tördel a kezét tördeli* szókapcsolatban, vagy a *füstölög a füstölög magában* szókapcsolatban átvitt értelemben stb. Ide tartoznak általában a hangutánzó, hangfestő tőből származó képzett szavak: *zsibong, béget, zörren, cibál, riszál* stb. Mindamellet ezek a képzett szavak is lehetnek analógiás újraképzés mintái, amennyiben bizonyos hangulat fűződik hozzájuk, s ennyiben mintául szolgálhatnak más, hasonló hangulatú szavak képzéséhez.²

Amikor a képzők szabályszerűségéről beszélünk, éppen ellenkező tulajdonságukat domborítjuk ki, mint akkor, amikor a képzők különböző hangulati hatásáról, stílári szerepéről szólunk. BÁRCZI GÉZA anyanyelvünk magyarságáról szóló és nyelvünk lényeges struktúráis sajátosságait is ismertető dolgozatában rámutatott a képzők „fényűző bőségére”. Többek között ezt mondja: „Mint hogy a pillanat ihlete új szavak kisugárzását teszi lehetővé, az ilyen egyéni képzések megőrzik frissességüket, újdonságuk varázsát, bennük a kép még eleven, hatásos, viszont az ilyen szavak értelmi jelentésének körvonalai gyakran jórészt a képzők sokárnyalatú, poliszemantikus jellege miatt a ködbe vesznek.” (Nyr. 81:2) A Bárczi említette képzőhasználat a nyelv alapos, szinte anyanyelvi ismeretét kívánja meg, de éppen ezért a nyelvi kifejező-képesség felfokozásának egyik leghatásosabb módja is, melyek szélső skáláját a teljesen egyéni ízű szavak képviselik, mint például Szabó Dezsőnek a következő, TERESYÉNYI FERENC kitűnő összefoglalásából idézett mondatában: „Mert apám a Kozmosz minden gyengességét beledacosította az ürbe beharagló természetébe.” (A magyar stilsztika vázlatja 1958, 228). Ilyesféle, bár sokkal szerényebb, de ezért életképebb szó Vas István *kinutániság* szava. Általában nagyon erős hangulati értékük van a gyakorító és a kicsinyítő képzőknek. Éppen ezért a szabályosság dolgában ezeknek a képzőknek

² A képzőmorfémák grammatikai funkciójára vonatkozólag igen érdekes megfigyeléseket tesz H. A. БАЦКАКОВ szovjet turkológus «Морфологическая структура слова в тюркских языках» című dolgozatában (Морфологическая структура слова в языках различных типов. Москва, 1963. 76—83).

Munkája számunkra azért is figyelemreméltó, mert rendszerezése a magyar nyelv struktúrájához sokban hasonló török nyelvek anyagából adódik. Megkülönböztet lexikális—grammatikai és funkcionális—grammatikai szóképzést. Az előbbinek megfelelő affixumok a gyökérrel együtt az első tövet, az utóbbinak megfelelő affixumok a gyökérrel, illetőleg az első tövel együtt a második tövet alkotják. A funkcionális—grammatikai képzőkről megállapítja, hogy azokban erősebb a grammatikai, mint a lexikai jelentés. Mint példáiból kitűnik, ez utóbbiakhoz a mi -ás, -és (járás), -ság, -ség (szépség), -i vagy -s (téli, sós), -ul, -ül (oroszul) képzőink (és ragjaink) megfelelői és melléknévi, valamint határozói igeneveink megfelelői tartoznak, tehát pontosan azok a suffixumok, amelyeket mi erősebben szintaktikai jellegűeknek tekintünk, akárcsak БАЦКАКОВ, aki szerint ezek a képzők olyan funkcionális grammatikai kategóriákat jelölnek, amelyeknél fogva a szó a mondatban sajátos szubsztantív vagy attributív szerepet kap.

kevesebb szerepük lehet. Szinte törvényként állapíthatjuk meg: mennél nagyobb egy képzőnek a hangulati szerepe, annál kevésbé jöhet számba mint szabályos grammatikai eszköz, mert annál jobban eltér az egyes szavak jelentését árnyaló mozzanata. Kivételt képeznek az olyan, hangulatosabb képzők, amelyeknek a hangulata elmosódottabb és minden alkalmazás esetén nagyjából ugyanaz. Ilyen a gyakoriságánál jóval termékenyebb *-hatnék* képző, amelyre újabban szép példaanyaggal Tompa József (MNy. LV, 481—8) hívta fel a figyelmet, s amely a *nevethetnékem van* féle alkalmazásban szinte korlátlanul használható.

3. Ha a kész minták alapján, a mondatokból vagy szintagmákból való levezetéseknek megfelelően újabb és újabb, a mintáknak megfelelő elemkapcsolatok jöhetnek és jönnek létre, akkor felmerül a kérdés, milyen mértékben érvényesül a minta utáni újraalkotás, azaz milyen hatóerejű a szabály. Ez a probléma átvezet minket a képzők produktivitásának a vizsgálatához.

Bármelyik ismertebb nyelv szóképzésének a leírásában a képzőknek óriási számával találkozunk. É roppant szám azonban csak az első pillantásra meghökentető. Ha a nagy képzőtömegeből kiválasztjuk azokat a képzőket, amelyeket például ma is használunk új szavak képzésére, akkor ez az óriási szám egészen kicsire csökken. Sőt, tovább mehetünk. Ha a ma használatos képzők közül is kiválasztjuk azokat, amelyeket rendszeresen és szabályszerűen alkalmazunk új szavak alkotására, akkor még kisebbre zsugorodik a képzők száma, a magyarban például alig 20—25 ilyen képző marad. Még azt az érdekességet is megfigyelhetjük, hogy a szabályosan alkalmazott képzők funkciója nagyjából azonos az egyes nyelvekben. Ilyenek lesznek a legfontosabb szófajváltoztatató képzők: a főnévből melléknévet képzők, a melléknévből elvont főnevet, igét, az igéből elvont cselekvésnevet, cselekvőt, a cselekvés helyét, eszközt; főnévből igét, amikor is a főnévi alapszó a cselekvés eszköze, tárgya vagy eredménye. A főnévből főnevet képzők között a foglalkozást, kicsinyítést vagy nagyítást, összefoglalást jelentők; az igéből igét képzők között az igenem (szenvető, visszaható, intranszítív, műveltető) és az akció képzői (tartós, mozzanatos). Körülbelül ezek azok a funkciók, amelyekben a képzők többé-kevésbé szabályszerűen elő szoktak fordulni. A tényleges szabályszerűség azonban nyelvenként változik.

A képzők produktivitásának a kérdése a nyelvtudományban már régóta napirenden van. Produktívnek azt a képzőt nevezzük, amellyel új szavakat szoktunk alkotni. Ha tehát azt akarom bizonyítani, hogy valamely képző a magyar nyelvben ma produktív, akkor először meg kell határoznom, mit értek mai nyelven, azaz mettől számítom a mai nyelvet. A képzőhasználatra való tekintettel ezt az időt sem nagyon tágra, sem nagyon szűkre nem lehet vonni. (A magam részéről körülbelül az utolsó huszonöt—harminc évet venném alapul.) A mai nyelv szempontjából produktív képzőknek mármost csak azokat a képzőket tartanám, amelyekkel ebben az időszakban új szavak jöttek létre. Olyan szavakkal a képző produktivitását nem bizonyíthatom, amelyek keletkezése a múlt századra, vagy akár korábbi időpontra tehető. A képzőproduktivitás megállapítására igen alkalmasak a jövevényszavak, illetőleg az idegen szavak. Ez a módszer a régi nyelvre is alkalmazható. Ha a régi nyelvben azt találom, hogy egy képző mondjuk valamely szláv jövevényszón jelentkezik, akkor tudom a post quem-jét is a képző produktív használatának. Vö. KÁROLY SÁNDOR, A magyar nyelv történetének főbb szakaszai.

(A Kultúra világa VII [1964.], 51.) A jövevényszavak ezek szerint nemcsak fontos hangtani, hanem szóképzéstani tanulssággal is szolgálnak. Tudvalevő ugyanis, hogy a képzők produktivitásának a változása nem egyenes vonalú, azaz nem egyszerűen olyan, hogy a produktivitás felől halad az improduktivitás felé. Nem ritkán előfordul, hogy egy képző felelevenedik, divatba jön. Erre a képző éppen azáltal alkalmas, hogy töve más kapcsolatokban is előfordul. Ennek következtében a *tő* és a képző mintegy önállóságot kap, s amikor nincs is még divatban, lappangó energiaként mindig kész mozgásba lendíteni a szókincset. Hogy valóban sor kerül-e felelevenítésére, az számtalan részben nyelvi, részben nyelven kívüli tényezőtől függ. A képzőknek erről a rejtett tartalék szerepéről találóan mondja Marouzeau: *Toutes ... les formations citées ci-dessus sont viables (= életképes), très peu sont vivantes; tout se passe comme si la faculté de dérivation du français restait latente.*" (MAROUZEAU, *Les déficiences de la dérivation française: Le français moderne* 19. 1951.).

A produktív képzőkön belül a használat szabályossága tekintetében még nagy különbségek mutatkoznak. Először is tudnunk kell, hogy nem vagyunk elég szabatosak, ha általában beszélünk egy egy képző produktivásáról. Lehetséges ugyanis, sőt többnyire úgy is szokott lenni, hogy egy-egy képző egyik jelentésében, vagy funkciójában vagy morfológiai kötöttségében produktív, a másokban nem. Vegyük például a magyarban a *-ság, -ség* deadjektívális főnévképző esetét. Általában produktív, de *-i* képzős melléknevekhez, pl. *asztali, törvénytársi, iskolai*, csak nagyon ritkán járul hozzá. Az *-ás, -és* képző a cselekvés folyamatának a jelölésére nagyon is produktív, a cselekmény eredményének a jelölésére ma inproduktív. A képzőproduktivitásnak ilyen alapos, egy-egy képzőn belüli részletesebb elemzését *K. E. Майтунская* magyar grammatikája szóképzéstani kötetének köszönhetjük. (Vö. ismertetésemet: NyK. LXII, 379–85.)

A produktivitás megállapítása sőt bizonyítása után a produktivitás fokának a megállapítása következik. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a produktivitás foka dolgában nem egyenlő értékű mondjuk a magyar *-ás, -és* deverbális és a *ság, -ség* deszubsztanciális főnévképző. Az *-ás, -és* szinte minden igéhez hozzájárul, a *-ság, -ség* (*hegység, emberség*) elég ritka. Az *-ás, -és* használatát grammatikai szabályszerűség dolgában még a ragokét is felülmúlja, mert jelentése szempontjából sokkal szabályszerűbben és következetesebben alkalmazható, mint bármely ragunk. Az ilyen képzőt a továbbiakban *kategorikusan produktív* képzőnek nevezem. Ez azt jelenti, hogy egy meghatározott nyelvtani (szófaji, morfológiai), vagy ezt szűkebbre vonva, szemantikai kategórián belül a képző használata szinte kivétel nélküli. Az *-i* melléknévképző általában nem kategorikusan produktív. De hozzátehetjük minden helynévhez és a legtöbb névutóhoz. Ezekben a kategóriákban tehát kategorikusan produktív.

A nem kategorikusan produktív képzőkön belül is különbséget kell tennünk a ritkábban használatos és egy kategórián belül mondjuk legalább 75%-os gyakoriságú képzők használata között. Ez utóbbiak szerepe ugyanis nyilvánvalóan egészen más, mint a kevésbé produktivaké. A produktivitás foka nincs mindig egyenes arányban a gyakorisággal. Lehet valamely képző gyakori, de nem produktív. E két szempont szembeállítására szép példát adott akadémiai nyelvtanunk. A cselekvés tárgyát vagy eredményét jelentő *-at, -et* képző például gyakori, mert régen sok szót képeztek vele és ezek a

szavak nagyrészt ma is megvannak, de egyáltalán nem produktív. Sajnos, a cselekvés eredményét jelelő produktív főnévképzők ma nincs.

Arra, hogy egy képző egyik funkciójában hogyan válik egyre kevésbé produktívvá, jó mai példa a francia *-age* és *-ment* főnévképzők. A Petit Larousse 1949-es kiadásában az *arrosage* és az *arroisement* egyaránt öntözés jelentéssel szerepelt. Az 1960-as kiadásban már az első konkrét, a második elvont jelentésű. A *-ment* képző produktivitása azért is csökken, mert vele szemben terjed a *-tion* latin képzős főnév, amelynek általában szintén elvont a jelentése. A *damage* 'döngölés', *compactage* 'talajtömítés' szaknyelvi szavak lettek, ezekkel szemben a *défollement* 'felszabadítás' elvont jelentésű. (Ezt az érdekes és ösztönző produktívasszvizsgálatot többen végezték el, s az eredmény a *Le France moderne* hasábjain jelent meg: *Le mouvement général du vocabulaire français de 1949 à 1960 d'après un dictionnaire d'usage* (1960/28).

A produktívassz kategorikusságának a megállapítása a vizsgálat alaposágától függ. Lehetséges, hogy valamely képzőről az első anyaggyűjtési periódusban nem derül ki, hogy kategorikusan produktív. Azt tapasztaljuk, hogy az esetek 20–30%-ában nem használjuk. Később azonban rájövünk arra, hogy ez a 20–30% olyan eseteket foglal magába, amelyek egy közös alkategóriaként határozhatók meg. Ebben az esetben ezt az alkategóriát kivonhatjuk a nagy kategóriából és akkor már 100 vagy legalábbis 95%-os szabályszerűséget kapunk, s ezt már kategorikusnak vehetjük. (A 100% nyelvi tények esetében szinte kizárt eset.) A kategorikusan produktív képzők között külön tarthatjuk számon azokat, amelyek a szintagmakapcsolat szempontjából úgy viselkednek, mint a ragok, azaz egy szintagmakapcsolathoz is járulhatnak.

A képzőhasználat szabályszerűsége szempontjából gondolnunk kell arra is, hogy sokszor egy-egy képző nem kategorikusan produktív, de néhány más azonos funkciójú képzővel együtt mégis kategorikusan produktívvá válik. Ennek a figyelembevétele azért nagyon fontos, mert nagyon sok nyelvben alig akad olyan képző, amely önmagában volna kategorikus. Más képzőkkel együtt azonban itt is grammatikai következetesség lép fel. Az ilyen párhuzamos képzőket is számon kell tehát tartanunk. Hogy egy-egy nyelvben mennyi a kategorikusan produktív képző, az a nyelv természetétől, s ezzel kapcsolatban múltjától függ. A magyar nyelvben feltűnően nagy ezeknek a képzőknek a száma. Ez a magyar nyelvnek azt a más esetekben is tapasztalható sajátosságát tárja elénk, amely szerint a jelentés és a forma elég pontosan megfelel egymásnak, gondoljunk határozóragjaink szép szimmetrikus kialakultságára: *-ban*, *-ból*, *-ba*, *-n*, *-ról*, *-ra* stb. A képzőproduktívassz tüzetes vizsgálata tehát a nyelvkarakterológia és a nyelvtipológia szempontjából is számottevő. Nyelvünk ilyen szempontból megközelíti a mesterséges nyelvek tökéletesen szabályos rendszerét, gondoljunk az eszperantóra, ahol minden fontosabb funkciónak, jelentésnek egyetlen képző felel meg, s ennek használata teljesen szabályszerű. Az eszperantóban minden szófajnak megvan a maga sajátos végződése, képzője: minden főnév *o*, minden melléknév *a*, minden főnévi ige-név *i*, minden határozószó *e* hangra, illetőleg képzőre végződik. Az *-isto* főnevet képző foglalkozásnév: *labori* 'dolgozni', *laboristo* 'munkás'; *razi* 'borotválni', *razisto* 'borbély'. Egyébként az eszperantó példája is mutatja, hogy a képzők grammatikai szabályszerűsége elérheti a ragokét. Ez pedig azt jelenti, hogy a nyelvet tanuló vagy használó a szókinés bővítésének szinte korlátlan lehetőségére képes.

A képzőket az elmondottak figyelembevételével a következőképpen csoportosíthatom produktivitás szempontjából:

I. Ragszerűen szabályosak (szinte kivétel nélkül)

II. Kategorikusan produktívak (95%-os szabályszerűség) 1. önállóan 2. párhuzamos képzőkkel

III. Szabályszerűen produktívak (75%-os szabályszerűség) 1. önállóan 2. párhuzamos képzőkkel

IV. Produktívak

V. Nem produktív gyakoriak

VI. Nem produktív ritkák

A következőkben lássunk példákat a magyar, a német, az orosz és a francia nyelvből.

A magyar nyelvre, mint már említettük, jellemző, hogy meglehetősen sok azoknak a képzőknek a száma, amelyeket kategorikusan minősíthetünk: körülbelül húsz. De még ezeken kívül a szabályszerűen használt, nagyon produktív képzőkből is össze lehet szedni mintegy tíz olyat, amelynek egy-egy funkcióban egyeduralgó szerepe van.

Az orosz nyelvben jóval több a produktív képzők száma, mint a magyarban, de egy funkcióra sok esetben több képző esik. Ugyanez áll a német, s még inkább a francia nyelvre. Érdekesen vetnek fényt erre a következő statisztikai vizsgálataim. A mi *-ás, -és* képzőknek a Halász Előd-féle szótár *d* betűs szavai közt mintegy 30%-ban felelt meg *-ung* képző: például *die Schwellung, die Bemutterung, die Reibung*, 15%-ban *-e* képző: *die Pflege, das Gesumme, das Gerolle*, 10%-ban *-ei* képző: *die Stotterei, die Hätschelei, die Prahlerei*, 20%-ban a magyar képzett szónak német tő felelt meg: *der Wurf, der Schlag, der Sprung, der Donner, der Stoss*, ami a szavak egy részében ablautos, azaz infixumos képzésmódnak felelt meg, 25%-ban pedig a németben nem volt megfelelő képzett szó, illetőleg csak az infinitívus, amelyről tudjuk, hogy egyik funkciója főnevesült, elvont cselekvést jelentő: *das Gehen, das Springen*. Igaz viszont, hogy ez automatikusan képezhető minden igéből, ámde nem minden mondat-tani használatra alkalmas. Külön kezeltem a latinos idegen szavakat, amelyeknek sokkal következetesebbek a képzett megfelelői *-ierung*, illetőleg *-ation* végződésükkel; néha a kettő közti jelentésmegoszlással, például *Dekorierung* 'kitüntetés', *Dekoration* 'díszítés', *Desorganisierung* tárgyas, *Desorganisation* tárgyatlan jelentésű. Az idegen szavak általában minden nyelv szókincsében külön fejezetet nyitnak.

Az orosz nyelvre vonatkozó hasonló vizsgálatom a Hadrovics—Gáldi-féle szótár alapján arra az eredményre vezetett, hogy a magyar *-ás, -és* képzős főnévnek 80%-ban felelt meg az orosz *-ie* képzős főnév: *разбухание, дробление*. A fennmaradt 20%-ban részben a *-ka* képzőt: *высылка*, részben az igével közös tövet találtam, főnévvégződés nélkül: *гром (гремя), грохот (грохотамь)*. Az orosz nyelvben tehát a mi *-ás, -és* képzős főnévünk megfelelője — ha nem is olyan következetes használatú, mint a magyar képző —, de mindenesetre elég szabályos, megtanításra feltétlenül érdemes. A francia nyelvben a magyar *-ás, -és*-nek főleg két képző, a *-ment* és az *-age* felelt meg, az előbbi gyakoribb, de az utóbbi erősen terjedőben, ahogy ezt már láttuk. E két

képző mellé szegődik a „tudós szóképzés”, ahogy GREVISSE, a „Le bon usage” szerzője nevezi: a latin *-ation*; így állnak szemben tehát a *lancement, lechement, lavement*, másrészt a *nettoyage, lavage, laminage*, s a *nationalisation, dentition*. Szórványosan egyéb, kevésbé produktív képzők is fejeznek ki elvont cselekvést: *guérison, trahison*. A franciában nem találunk tehát még annyira egyeduralkodó képzőt sem az elvont cselekvés kifejezésére, mint az oroszban. Egyébként igen rédekes, hogy míg nagyon sok nyelvben az elvont cselekvés és tulajdonság kifejezésének aránylag szabályszerű és egyöntetű képzésmódja van, a franciában éppen az elvontság kifejezése sokrétű, s viszont, a konkrét jelentésű *nomen agentis*, a cselekvő neve a franciában eléggé szabályosan az *-eur* képzővel történik: *laboureur, lechreur, vendeure, lieur*, szemben az oroszban például, amelyben ezt a funkciót elég sok képző látja el: *летчик, каменщик, ударник, колхозник, учитель, писатель, читатель, москвич* nem is szólva a még meglevő, de már kevésbé produktív képzőkről: *рыбак, беоњак, пахарь, лекарь, столяр* stb., *шалун, болтун* stb. A magyarban a foglalkozásnevek következetesen két képző között oszlanak meg: igei tőből az *-ó, -ő*: *szabó, arató, bérelszámoló*, főnévből az *-s* képző: *lakatos, fazekas, kőműves, statisztikus, kozmetikus* stb. A melléknévből képzett elvont főnév a magyar nyelvben következetesen a *-ság, -ség* képzővel történik. Ez kategorikus képző, de használatának vannak korlátai, például *-i* képzős főnévhez ritkán szokott járulni: kategorikusnak mégis azért vehetjük, mert képzetlen alapszóhoz szinte kivétel nélkül hozzájárulhat, valamint a nem termékeny *-ánk, -énk, -atag, -eteg* stb. képzett szóhoz is: *szabadság, jóság, nyulánkság, ingatagság*. Az oroszban általában az *-ость* képző van erre a szerepre: *томность, злунность*.

De ez a képző sem olyan általános, mint a magyarban, mert sok szó a nem produktív *-ta* képzővel végződik: *красота, учность*. A németben a magyar *-ság, -ség* szerepén főleg a *-heit* és a *-keit* osztozik, amelyeknek részben morfológiai szabályosságuk van: az *-ig* végű mellénevekhez a *-keit* járul: *Tüchtigkeit, Gerechtigkei*. De itt is elég gyakori még a régi eredetű kevésbé termékeny *-e* képző: *die Grösse, die Güte*. Mind a német, mind az orosz nyelvet felülmúlja következetlenségben a francia, ahol egy egész sor képző áll a *-ság, -ség*-gel szemben: *légereté, lucidité; jeunesse, richesse, tristesse; prudence, diligence; laidreur, largeur, lenteur, maigreur; lassitude, solitude*. Az elvont tulajdonságnév kifejezésének szabályosságában tehát első helyen a magyar, másodikon az orosz, harmadikon a német, és negyedik helyen áll a francia. Ez természetesen nem erkölcsi értékelés, csak annyit jelent, hogy a négy nyelv tanulása közben legérdemesebb a magyar képzőt megtanítani, mert ez tökéletesen grammatikalizálódott, a megfelelő francia képző pedig megmarad lexikológiai anyagnak, amelyet esetenként kell megtanulni. A francia nyelvnek ezt a sajátosságát nem kis mértékben az idézte elő, hogy e nyelv több ízben a latinból újult meg, és olyan szópárokra, amelyeknek például a magyarban alapszó és belőle képzett szó felel meg, a franciában egy francia fejlemény és egy latinból való megújítás található.

Vessünk még egy pillantást a szintén sok érdekességgel kecsegtető melléknévképzésre. Statisztikai jellegű vizsgálataim itt a következőket mutatták: a magyar *-s* képzőnek, amely valamivel ellátottságot, valamilyen tulajdonsággal rendelkezést jelent és szabályszerű képzőnek tekinthető mint ilyen, a németben 60%-ban az *-ig* képző felel meg: *trotzig, fleissig*, 20%-ban a *-haft* képző: *sieghaft, schülerhaft*, 20%-ban a *-voll*, a *-reich*, a *-wert* és esetleg más képzőszerű

utótag: *liedervoll, siegreich, lobenswert*. Az idegen szavak megint más képet mutattak: itt az *-isch* képző volt a szokásos: *melodisch, demokratisch, dynamisch*. A magyar *-i* képzőnek megfelelő helyeken a németben nem az *-ig*, hanem az *-isch*, másodsorban a *-lich* és az *-er* képző volt fellelhető: ebben az esetben a funkció a hozzátartozás, a genitívusnak megfelelő viszony: *darwinisch, demonisch, täglich, westlich, dezemberlich, Dresdner-, Debrecziner-*. Hasonló jelentésmegosztás található az oroszban a szintén szabályszerű *-n* képző és az *-szk* között: a magyar *-s*-nek, a német *-ig*-nek az *-n*: *табачный, толсто-прядный*; a magyar *-i*-nek, a német *-isch, -lich*-nek az orosz *-szk* volna megfelelője: *докторский, далматский*, bár a megfelelés csak durván igaz, s emellett az oroszban még más, kevésbé produktív képzők is előfordulnak e funkcióban. A franciában ezúttal is zavarosabb a helyzet, azzal a különbséggel, hogy a franciában több esetben prepositio felel meg a magyar, német, orosz képzőnek, a mi *-s* képzőnk esetében többnyire az *à*, az *-i* képzőnk esetében inkább a *de* prepositio, ami természetes is. A melléknévek vizsgálata még egy tanulsággal jár: egyik nyelv képzős szavának a másik nyelvben sokszor összetétel felel meg. Ebben a tekintetben a megvizsgált nyelvek a következő képet mutatták: az összetételes megoldást leginkább a német kedveli, bár majdnem egy szinten van a magyarral; az orosz a mi összetételeink helyén többnyire jelzős szerkezetet használ, a francia pedig prepositiós főnevet: *darabáru: die Stückware: kuzkavoj tavar: marchandise vendue a la piece; diványpárna: der Divanpolster: диванная подушка: coussin (de divan)*. A német nyelv szintetikusságát ebben a vonatkozásban a *Donauschiffahrt* és a *Dezemberkülte* jelzi, amely szó szerint *dunahajózás* és *decemberhideg*. Ez a kép orosz vonatkozásban megfelel annak, amit *Ахманова* és mások írtak a *весенняя погода*-féle szerkezetekről, amelyek a genitívuszos szerkezetek helyét az újságnyelvben egymásután szorítják ki, nem egyszer angol hatására, amikor is a *послание президента* helyét a *президентское послание* foglalja el az angol *presidential message*, vagy a *совещание министров* helyét *министерское совещание* az angol *ministerial meeting* hatására (B. Я. 1960. 2: 38).

Az érdekes példák számát növelni lehetne, de ez a kis ízelítő is elég annak az illusztrálására, milyen lehetőségeket rejteget a szóképzésnek a szóösszetétel-lel és a szintagmával való összevetése és transzformációs vizsgálata a nyelv-oktatás számára is.

4. Ha valaki gyakorlati célú, idegen nyelvet oktató kézikönyveket lapoz át és az iránt kíváncsiskodik, vajon mekkora szerepet kapnak ezekben a szóképzés különböző módjai, érdekes tapasztalat birtokába jut. A könyvek egyik, mégpedig nagyobbik részében a szóképzésről alig esik említés. Ennek a negatív álláspontnak egyik legszélsőségesebb megnyilvánulása a Tanuljunk nyelveket sorozatban, 1957-ben megjelent Rendszeres francia nyelvtan, amelyből egyszerűen kimaradt a szóképzésről szóló ismeretanyag. Ez a gyakorlat azt az elvi magatartást sugalmazza — ha ugyan egyáltalán beszélhetünk valami elvi állásfoglalásról ez esetben —, hogy a szóképzés anyaga nem nyújt hasznos, törvényszerűségek rendszerébe foglalható ismeretanyagot a nyelvet tanuló számára. A könyvek másik részében, legalábbis ezek nyelvtani összefoglalóiban helyet kap a szóképzés is, de az oktatás céljai szempontjából nagyon kétséges módon. A szerző rendszerint úgy jár el, hogy a szóképzés legáltalánosabb kategóriái szerint felsorol néhány igeképzőt, főnévképzőt, melléknévképzőt, mindegyikre ad egy-két példát, s a dolog ezzel el van intézve. Kérdés azonban, nyújt-e az ilyen ötletszerű tárgyalásmód valóban hasznos ismeretet a nyelvet

tanuló számára. Az ugyanis kétségtelen, hogy ha valaki megtanulja a deklináció esetvégződéseinek a szabályszerűségeit vagy a szórend törvényeit, olyan tudásra tesz szert, amelyiknek az alkalmazására lépten-nyomon sor kerül és amelyik lehetővé teszi számtalan, a tanuló által még nem látott vagy hallott szóalak és mondat megalkotását, illetőleg újraalkotását.

Kérdés azonban, sokat segít-e azon a mondjuk oroszul tanulón, aki nem holt ismereteket kíván, hanem beszélni szeretne, ha tudomására adatik, hogy az orosz nyelvben van egy *-ka* deverbális nomenképző, például *рассказка*, *разгрузка*, *возка*. A *возить*: *возка* mintát hiába próbálná alkalmazni a *раздражить* esetére, mert az ebből képzett elvont cselekvésnév nem *раздражка*, hanem *раздражение*. Az egyik „Lesebuch und Grammatik”-ban a magyar *-bál* képzővel találkozunk. De mit kezdjen azzal a *-bál* képzővel a magyarul tanulni akaró, amelyre „A mai magyar nyelv rendszere” című akadémiai nyelvtan is csak a *lóbál* igét tudja megemlíteni, s ennek sem produktív már a töve.

Az ilyenfajta tárgyalásmódnak tehát az a hibája, hogy nem tudja határozottan elkülöníteni a hasznos és kevésbé hasznos, sőt terhelő ismeretanyagot egymástól. Persze ez nem azt jelenti, hogy nincsenek szórványos jó kezdeményezések. A szóképzést elég alaposan megfelelő gyakorlatokkal tárgyalja például az „Ein Lehrbuch für Ausländer” (1958—9) vagy a „Deutsche Sprache für Ausländer” című kiadványok (1928-tól), az „Учебник немецкого языка” főiskolai tankönyv (1901), vagy nálunk például Gáldi László: „Gyakorlati román nyelvtan”-a vagy a maga szerény méreteihez képest az „Orosz nyelvkönyv haladók számára fizikai és kémiai szövegekkel” című, a Tankönyvkiadó gondozásában megjelent (1952) könyv. Kiemelném az „Orosz nyelv” című Kezdő tanfolyam II. (1953) egyetemi tankönyvet, amelyet egy lektori munkaközösség készített. Hogy az egyéni eljárás módok a szóképzés területén mennyire ellentétes eredményhez vezetnek, arra érdekességgént emlitem meg, hogy míg az egyébként igen kiváló, a nyelvoktató könyvek között egészen magas klasszist képviselő Mauger-könyvek szinte teljesen megfeledeztek a szóképzésről, — talán nem is véletlenül, ahogy a francia szóképzés következetlenségeit ismerjük —, a *Хрестоматия по русскому языку* című tankönyv (1962) 60 gyakorlatot szán a szóképzés és vele együtt a szóösszetétel szabályszerűségeinek a begyakorlására. Ilyen ellentétes felfogás sem a fonetika, sem a morfológia, sem a szintaxis területén nem található. Ez azt mutatja, hogy a szóalkotás területének a nyelvoktatásban való felhasználása még tisztázatlan, s teljesen a szerzők egyéni elbírálásától függ.

A szóképzésről előadottak alapján összefoglalhatjuk, milyen tanulságokat vonhatunk le a nyelvoktatásra vonatkozólag.

1. Nem helyesen járnak el azok a tankönyvírók, akik a szóképzés dolgát teljesen mellőzik. A szóképzésnek is megvannak a maguk grammatikai törvényszerűségei, ezek hasznos ismeretanyagot adnak.

2. Helytelenül járnak el azok a szerzők is, akik a lényeges és lényegtelen képzőket egyforma súllyal ismertetik. A produktivitás vizsgálata megadta azokat a szempontokat, amelyek alapján kiválogathatjuk azt a minimumot, amelyek az ismerete feltétlenül hasznos.

3. A szóképzéstannak számos érintkezési pontja van a szintaxissal. Az ezeken a pontokon jelentkező szabályszerűségeket, — amelyek különböző nyelvekben különböző jellegűek, mégis sok hasonlóságot mutatnak — érdemes megismertetni a nyelvet tanulóval.

4. A szóképzésnek a szóalkotás egyéb módjaival, az összetétellel és a szintagmatikus kapcsolatokkal való rokonságát, transzformációs lehetőségeit és az egyes nyelvek közti fő megfelelési szabályosságokat ugyancsak érdemes megismertetni.

5. A nyelvoktatás a szóképzés terén különösen jól hasznosíthatja a kategorikusan produktív képzők csoportjainak összeállítását. Mennél több ilyen csoportot sikerül megállapítani, annál több lehetőséget kapnak a tanulók szókincsük önálló gyarapításához. Hasznos segítséget jelent a szabályszerűen produktív képzők megtanítása is. Az egyéb produktív, valamint a nem produktív képzők tanítására viszont nincs szükség.

6. Az elmondottakból az is következik, hogy a tanítás és a tanulás számára fontos képzők számát nem a képzők funkciója, hanem produktivitási foka szabja meg, s ez azonos funkciójú képzők esetében is nyelvenként különbözik. Ezért lehetséges, hogy — mondjuk — ha egy német tanul magyarul, sokkal több képző használati szabályát érdemes megtanulnia, mint fordítva. Tehát a megtanulásra érdemes képzők számát minden nyelvben külön egy szerény statisztikai vizsgálat alapján kell megállapítani. A magyar nyelvről általában az a hír, hogy nehéz nyelv. Örömmel ragadjuk meg tehát az alkalmat, hogy rámutassunk nyelvünknek egy olyan sajátására, amely könnyíti megtanulását, éppen a kategorikusan produktív képzők aránylag nagy száma miatt.

7. A passzív nyelvtudás elsajátításához, tehát a megértéshez, olvasáshoz segítséget nyújtanak a kevésbé produktív vagy akár az improduktív, de eléggé gyakori képzők is, hiszen aki nyelvet tanul, annak az egész szókincs fontosabb szavait, tehát a régi képzésű szavakat is meg kell tanulnia. Mivel a modern nyelvoktatási pedagógia sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít — szerencsére — az élő szókapcsolatok és beszédfordulatok elsajátításának, mint azelőtt, s a nyelvtani szabályok szerepét sem túlozta el, a kevésbé produktív képzők megtanítására csak magasabb fokon és ott is csak a megismerés fokán kerülhet sor. Ez a szempont a tanítási anyag józan elosztására is némi fényt vet.

Végül még egy megjegyzés. A nyelvoktatás és nyelvtanítás szempontja követelményeket támaszt a nyelvelírásal szemben, amennyiben egészen pontos szabályokat, pontos listákat követel. Egy l'art pour l'art nyelvtanban kisebb-nagyobb elnagyoltságok lehetnek. A nyelvoktatás azonban mondatalkotásra akar képesíteni, s ezért olyan pontos útbaigazításokat kell adnia, mintha egy fordítógép számára írna programot, ha egyáltalán akar szabályokat adni. A nyelvoktatásnak éppen ebből a szükségletéből következik, hogy nemcsak ő tanulhat a tudományos nyelvelírástól, hanem fordítva, ő is megtermékenyítheti a nyelvelírást. Egy nyelvtan számára elég volt eddig annak a megállapítása, hogy a magyar *-cska*, *-cske* és a *-ka*, *-ke* kicsinyítő képző egyaránt hozzájárul keresztnevekhez. A nyelvtanító azonban nem elégedhet meg egy ilyen általános és elnagyolt szabállyal. Neki olyan szabályra van szüksége, amelynek a segítségével a tanuló önállóan is tud szavakat alkotni, mintegy újra tudja teremteni a szókincsét. Ezért a nyelvoktató rákényszerül arra, hogy tüzetesebben, szinte statisztikailag megvizsgálja az eseteket. Példánk esetében előveszi a naptárt, s ott világosabb képet kap a kicsinyítő képzők használatára vonatkozólag. Rájön, hogy a keresztnevek általában nem a sokkal gyakoribb *-cska*, *-cske*, hanem a *-ka*, *-ke* képzőt veszik magukhoz: *Istvánska*, *Pistike*, *Dezsőke*, *Lacika*, *Gézuka*, viszont az *-a*, *-e* végű nevek következetesen a *-cska*, *-cske* képzőt. Ezzel aztán olyan szabályt kapott, amellyel most már nyugod-

tabban mozoghat az *Istvánok* és *Lászlók* társaságában. A nyelvoktatásnak a nyelv pontosabb felmérésére való igénye hasonló a fordítógép szabatosságát követelő igényéhez, de ezáltal mind a nyelvoktatás, mind a fordítás segítségére lehet egy tüzetes tudományos nyelvreírásnak is.

GOMBOCZ ZOLTÁN azzal a gondolattal fejezte be „Nyelvtudomány és nyelvtanítás” című, 1931-ben, tehát mintegy 30 évvel ezelőtt megírt cikkét, hogy „A nyelvtanítás kérdése bizonyos vonatkozásban tudományos probléma is”. Ha ennek a gondolatnak a jegyében csak igen kis mértékben is sikerült a nyelvnek egy újabb területére kiterjeszkednem, elértem célomat.

KÁROLY SÁNDOR

